

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ УЧИТЕЛЯ

Ю.В. Васьков

ХОНМІБО, м. Харків

Для виховання, навчання, розвитку особистості здатної ефективно взаємодіяти з людьми у повсякденному житті і під час професійної діяльності, потрібні вчителі, які володіють комунікативною компетентністю на дидактичному рівні.

Значущість цієї професійної якості зростає у зв'язку з переходом від впливу до взаємодії, від наполягання до розуміння, до взаєморозуміння, від монологу до діалогу.

Проблема спілкування в психолого-педагогічних дослідженнях протягом останніх 40—50 років неодноразово розглядалась як одна з провідних. Існує два підходи до вирішення цієї проблеми. Перший з них — діяльнісний, який протягом багатьох років був провідним методологічним принципом вітчизняної психології. Цей підхід передбачає розглядання категорії «діяльність» як всеохоплюючу всі форми людської активності (за А.М. Леонтьєвим). Спілкування поряд з пізнанням, самопізнанням, професійною діяльністю, грою тлумачиться як різновид діяльності і досліджується на основі схем, розроблених стосовно до аналізу діяльності як процесу.

Принципово інший підхід до аналізу проблеми спілкування пов'язаний з дослідженнями Б.Ф. Ломова (1981), який розглядав спілкування як самостійну, специфічну форму активності суб'єкта. У цій компетентності категорія спілкування охоплює особливий клас відношень, а саме відношення «суб'єкт—суб'єкти». Діяльність і спілкування розглядаються як самостійні, специфічні сторони життєдіяльності, що тісно взаємопов'язані між собою.

Автори словника «Психологія» (1990, с. 244) відзначають, що в узагальнюючому вигляді спілкування виступає як форма життєдіяльності. Спеціальний сенс спілкування полягає в тому, що воно виступає засобом передачі форм культури і суспільного досвіду. Специфіка спілкування визначається тим, що в його процесі суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншої.

Дослідниками різних напрямків визначаються такі три групи функцій спілкування: когнітивна (обмін інформацією та взаємопізнання суб'єктів спілкування), афективна (формування міжперсональних відношень) і регулятивна (управління поведінкою, організація сумісної діяльності).

Слід відзначити, що вивчення питань, пов'язаних з комунікативною компетентністю, потребує вивчення співвідношення понять «спілкування» і «комунікація». Аналіз психоло-

го-педагогічної літератури свідчить, що в науці немає єдиної точки зору з цього питання. Ряд науковців вважають комунікативну діяльність як синонім спілкування (К.А. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, А.А. Леонтьєв, А.В. Мудрик та ін.). Інші науковці вважають, що спілкування являє собою особливий вид комунікації, або розглядають комунікацію як різновид, сторону спілкування.

Зазначені розбіжності у підходах дещо обумовлені термінологічними відмінностями, а саме: поняття «спілкування» і «комунікація» використовуються як у широкому, так і в вузькому розумінні слова.

Комунікація (лат. *communicatio*) — 1) шлях повідомлення; 2) форма зв'язку; 3) акт спілкування. (Словник іншомовних слів, 1980, с. 246). У широкому розумінні комунікація означає зв'язок, взаємодію як певних систем, так і індивідуумів.

Принципово важливим є два аспекти: перший пов'язаний з тим, що цей термін охоплює різноманітний спектр взаємодії між живими і неживими аспектами; другий виявляє те, що змістом зв'язків є обмін інформацією. Тому, якщо розглядати спілкування у вузькому розумінні — як обмін інформацією між партнерами по спілкуванню, то його можна визначити як різновид комунікації.

Комунікація у вузькому аспекті означає процес обміну інформацією між людьми в ході сумісної діяльності. При цьому під інформацією розуміються ідеї, уявлення, почуття, інтереси тощо. Комунікація у цьому випадку визначається як грань спілкування (його комунікативна сторона).

Складність і діалектичний взаємозв'язок явищ «спілкування» і «комунікація» має прояв у тому, що в комунікативному процесі реально представлені в єдності діяльність, пізнання і спілкування.

Із зазначеного вище можна зробити висновок, що кожне з понять «спілкування» і «комунікація» охоплюють широке коло явищ, відповідних певній галузі взаємодій соціальних об'єктів. Кожна з цих категорій самостійна в тому розумінні, що має власний зміст.

Враховуючи те, що поняття «спілкування» охоплює тільки галузь відношень між людьми, ми вважаємо його складовою поняття «комунікація», як процес комунікації.

Важливішою складовою професійної діяльності вчителя є педагогічне спілкування, яке за словами А.А. Бодалева (1988) є і засобом рішення навчальних завдань, і соціально-педагогічним

забезпеченням виховного процесу, і способом організації взаємовідносин між учителем і учнями. Оскільки ми розглядаємо спілкування як процес комунікації, то педагогічну комунікацію можна тлумачити як педагогічне спілкування. Звідси комунікативну компетентність учителя можна визначити як компетентність у педагогічному спілкуванні.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури можна виділити декілька підходів до визначення категорії «педагогічне спілкування». Перший — як комплекс засобів і методів, що забезпечують реалізацію цілей і завдань виховання і навчання, визначають характер взаємодії педагога та учнів (А.А. Бодалев, Я.Л. Коломенський, С.А. Шеін та ін.). Другий — як професійний різновид процесу спілкування (А.А. Леонтьєв, В.А. Малахова, Л.А. Хараєва). Третій — як головну складову сумісної діяльності вчителя та учнів (А.В. Петровський та ін.).

Педагогічне спілкування — важливіша складова педагогічної діяльності; сутність педагогічного спілкування полягає в тому, що його зміст в основному визначається змістом педагогічної діяльності, — підкреслює В.С. Грехнев (1990).

Підсумовуючи зазначене вище, слід відзначити, що провідним напрямком удосконалення комунікативної компетентності вчителів є формування в них знань про основні складові та характеристики педагогічного спілкування.

Комунікативна компетентність в сучасній літературі розглядається як: здібність людини встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми; сукупність знань, умінь і навичок у галузі вербальних і невербальних засобів для адекватного сприйняття і відбиття дійсності в різних ситуаціях спілкування; конгломерат знань, мовних і немовних умінь і навичок спілкування, які передбачаються в ході природної соціалізації, навчання і виховання (В.М. Введенський, 2003, с. 14—15).

Аналізуючи різноманітні засоби спілкування, можна характеризувати комунікативну компетентність як здібність людини взаємодіяти вербально, невербально (жести, міміка тощо) і мовчки. Вербальна компетентність педагога передбачає високий рівень володіння мовною культурою, а саме мовні уміння. Складовими компонентами мовних здібностей науковці визначають: різноманітний репертуар мовних засобів, хорошу вербальну пам'ять, уміння орієнтувати мову на рішення комунікативних завдань діалогового спрямування, високий рівень антиципації (передбачення подій). Саме мовні засоби є основними під час рішення комунікативних завдань. Важко переоцінити роль слова вчителя у формуванні психологічного клімату в класі, характеру спілкування школярів та їх довіри до вчителя, — підкреслює Л.Я. Зоріна (1984, с. 5).

За даними дослідження Л.І. Васильченко, на вербальний метод навчання приходиться у середньому 51,8 %. Саме мовні засоби є провідними у вирішенні комунікативних завдань. З мовних якостей науковці виділяють особливо важливі: точність, логічність, спрямованість, обґрунтованість, виразність мови тощо.

До невербальних засобів В.М. Введенський (2003, с. 15), посилаючись на дослідження Є.І. Пассова, відносить: 1) паралінгвістичні (культура голосу, тембр, реєстр інтонації, темп, гучність, ритміка, тональність, мелодика, паузація); 2) кінетичні (жести, міміка, пантоміма, рухи тіла, погляди); 3) екстралінгвістичні (сміх, плач, підстукування, подихи, дотики); 4) проксемічні (просторові пересування, відстань між тими, хто спілкується тощо).

Мовчання також відноситься до засобів спілкування, взаємодії між вчителем та учнями. Про вчителів-професіоналів кажуть: майстер паузи; його мовчання сильніше слів, тощо.

Акмеологічна модель професійної комунікативної компетентності передбачає наявність таких складових: комунікативні знання, уміння, навички; комунікативна спрямованість; гуманістична позиція у спілкуванні; комунікативна креативність, які забезпечують у комплексі ефективне педагогічне спілкування.

Аргументуючи зазначене, В.М. Введенський (2003, с. 17) уточнює, що комунікативна компетентність — це особистісна якість учителя, яка визначається його включеністю в педагогічну діяльність і формується в процесі розвитку і саморозвитку особистості в цілому, включаючи пізнавальну, емоційно-вольову і мотиваційну сфери, системи відношень і ціннісних орієнтацій. Комунікативна компетентність означає інформованість про цілі, сутність, структуру, засоби й особливості педагогічного спілкування (комунікативні знання); володіння технологією цієї діяльності (комунікативні уміння і навички); індивідуально-психологічні якості спеціаліста, які забезпечують усвідомлення вчителем важливості ефективності педагогічного спілкування, намагання постійно удосконалювати комунікативні сторони педагогічної діяльності (комунікативна спрямованість), орієнтація на особистість людини, як на головну цінність (гуманістична позиція), а також здібність до нестандартного, творчого рішення комунікативних завдань, які виникають у процесі педагогічного спілкування (комунікативна креативність).

У роботах С.Б. Єлканова (1986), В.А. Кан-Калика (1987), А.К. Маркової (24) представлено декілька видів класифікації комунікативних умінь учителя. А.К. Маркова виділяє дві великі групи комунікативних умінь. До першої відносяться уміння, що забезпечують постанову широкого кола комунікативних завдань, з яких

головними є ті, які спрямовані на створення психологічної безпеки у спілкуванні і реалізації внутрішніх резервів партнерів по спілкуванню. До другої — уміння, що забезпечують високий рівень спілкування: уміння зрозуміти позицію і внутрішній стан іншого у спілкуванні, проявити інтерес до особистості партнера, уміння прийняти точку зору учня, володіння засобами вербального і невербального спілкування, уміння створити комфортні психологічні обставини, уміння попереджувати та ефективно вирішувати конфлікти тощо.

Сьогодні важливою проблемою підвищення рівня професійної компетентності педагога в цілому є вдосконалення комунікативної компетентності. Дослідження ряду науковців доводять, що вдосконалення комунікативної компетентності вчителя здійснюється послідовно, від одного рівня до наступного.

В.М. Введенський (2003, с. 36—38) наводить таку узагальнену характеристику рівнів комунікативної компетентності педагога.

1. Низький рівень комунікативної компетентності. Вчитель в основному орієнтований на рішення дидактичних завдань і не забезпечує реалізації в освітньому процесі розвитку особистості учнів. Взаємодія вчителя та учнів не є узагальненою сумісною діяльністю: педагогічне спілкування є формою педагогічного керівництва і управління не забезпечує співробітництва вчителя та учнів. Його характерними рисами є: монологізм, дистантність у відношеннях дитини і вчителя, наявність конфліктів. Педагог будує спілкування «від себе», не проявляючи здібності розуміти і враховувати внутрішній світ учня, займає закриту рольову позицію керівника, контролера. Основні комунікативні уміння достатньо не сформовані, репертуар вербальних і невербальних засобів обмежений, комунікативні завдання вирішуються одноманітно. Вчитель не готовий до швидкої зміни власної позиції у відповідності із ситуацією, до творчості у спілкуванні. Процес спілкування не викликає задоволення у педагога та учнів.

2. Середній рівень комунікативної компетентності. Вчитель на цьому рівні спрямовує педагогічну комунікацію на створення умов для розвитку і саморозвитку особистості кожного учня, але діє недостатньо ефективно і досягає позитивних результатів лише у відношенні окремих учнів. Сумісна діяльність вчителя та учнів є узгодженою, але не дає можливості школяру формувати різні особистісні позиції (партнера, керівника, експерта тощо), здійснювати вибір, проявляти творчість. Взаємовідношення вчителя та учнів включають окремі елементи співробітництва, але ще переважає монологічний характер спілкування, основна позиція викладача — зацікавлений наставник. Педагог демонструє здібність розуміти мотиви і бажання школярів, хоча реально враховує вну-

трішню позицію учня не завжди. Природність і щирість в емоційних проявах межують з незацікавленістю педагога в тому, щоб бути зрозумілим учням. У репертуарі вчителя — різноманітні засоби вербального і невербального спілкування, але використовуються вони не завжди адекватно ситуації. Уміння встановлювати і підтримувати процес комунікації розвинуті на належному рівні. Педагог зустрічається із труднощами в конфліктних ситуаціях, а також у тих, де необхідні вміння управляти емоційним станом своїм і учнями по спілкуванню. У більшості випадків учасники педагогічного спілкування задоволені взаємодією один з одним.

3. Високий рівень комунікативної компетентності. Учителі цього рівня в процесі педагогічного спілкування створюють належні умови як для рішення конкретних дидактичних завдань, так і для розвитку особистості учнів. Взаємодія головних суб'єктів освітнього процесу являє собою узгоджену діяльність вчителя та учнів на всіх її етапах (планування, організація, виконання, контроль і оцінка результатів, корекція). Співробітництво школярів і педагогів забезпечується діалогічним характером спілкування, з перевагою позиції рівного партнерства, взаємною зацікавленістю і доброзичливістю. Вчитель володіє розвинутою емпатією і будує процес спілкування «від учня», враховує його особистісні мотиви, проявляє відкритість та щирість. Операційна складова педагогічної комунікації реалізується комплексом різноманітних вербальних та експресивних засобів спілкування, якими володіє вчитель, сформованими комунікативними уміннями. Комунікативні завдання вирішуються ефективно і на творчому рівні. Вчитель та учні задоволені взаємодією між собою.

Література

1. Бодалев А.А. Психология личности. — М.: Изд-во московского университета, 1988. — 188 с.
2. Введенский В.Н. Коммуникативная компетентность педагога: характеристика, способы совершенствования. — СПб.: ИОВ РАО, 2003. — 52 с.
3. Грехнев В.С. Культура педагогического общения. — М., 1990. — 144 с.
4. Елканов С.Б. Профессиональное самовоспитание учителя. — М., 1986. — 143 с.
5. Зорина Л.Я. Слово учителя. — М.: Знание, 1984. — 68 с.
6. Кан-Калик В.И. Учителю о педагогическом общении. — М., 1987. — 190 с.
7. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии. — М.: Педагогика, 1981. — 104 с.
8. Маркова А.К. Психология труда учителя. — М., 1993. — 192 с.
9. Психология. Словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
10. Словарь иностранных слов. — 7-е изд., перераб. — М.: Русский язык, 1980. — 624 с.